

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Ілля Луковенко

Інститут рабинату в житті мариупольської єврейської громади XIX – початку XX століття

У статті розглянуто процес виникнення та розвитку інституту рабинату в мариупольській єврейській громаді в період другої половини XIX – початку XX ст., що складався з казенного та духовного рабинів, їх роль та значення в управлінні, духовно-релігійному житті єврейської громади Мариуполя як повітового міста часів Російської імперії пореформеної доби.

Ключові слова: релігійне життя, іудаїзм, єврейська спільнота Мариуполя, казенний рабин, духовний рабин, синагога, Приазов'я

Ilia Lukovenko

The Institute of rabbinate in the life of the Mariupol Jewish community of the 19th – early 20th centuries

The process of the emergence and development of the institute of rabbinate in the Mariupol Jewish community of the second half of the 19th – early 20th centuries, which consisted of the state and spiritual rabbis, their role and significance in the management, spiritual and religious life of the Jewish community of Mariupol as a povit city of the Russian Empire in the post-Reform era, is examined.

Keywords: religious life, Judaism, Jewish community of Mariupol, state rabbi, spiritual rabbi, synagogue, Azov region

Єврейська громада Мариуполя та Приазов'я у всіх її доволі розгалужених та багатомірних аспектах існування та діяльності була вагомим фактором етнокультурного ландшафту регіону у дорадянський період, єврейське населення Мариуполя становило 16% від загалу. Враховуючи сучасні процеси, пов'язані із важкими викликами, з якими єврейська громада стикнулася на тлі російської агресії та окупації Мариуполя, питання збереження національної пам'яті та історії набуває особливо гострої важливості та актуальності. Втім, ця тема досі залишається недослідженою.

Окремі публікації, головною з яких свого часу стала чи не перша об'ємна праця Л. Яруцького “Євреї Приазов'я” (1996) [19], а також не чисельні наукові та публіцистичні

праці місцевих краєзнавців у більш ширшому контексті етнокультурної історії міста та регіону в цілому, не покривають цю “білу пляму”, закриття якої є важливим з наукової точки зору. Частково цих тем торкався у своїх публікаціях автор даної статті [11; 12].

Маріупольська єврейська громада почала формуватися орієнтовно з 1820-х рр. І тільки в 1860-х рр. її організаційна будова та формування необхідних для духовно-релігійного життя компонентів стала набувати повноцінного характеру. Не в останню чергу це стосується становлення інституту рабинату, як самостійного інституту общинної організації, наділеного релігійними та іншими функціями. Не варто забувати, що в тих умовах інститут рабинату (в нашому випадку в контексті існування громади в невеликому повітовому місті часів імперії) розвивався не в традиційних для єврейської культури формах та умовах, а в контексті російсько-імперського політико-суспільного простору пореформеної доби. А отже, формувався та існував у рамках та правилах, заданих зовнішніми обставинами.

Офіційне адміністративно-формальне керівництво єврейської громади часів Російської імперії другої половини XIX ст. уособлював т. зв. казенний рабин, який представляв інтереси влади. Згідно з урядовими інструкціями, кандидатом у казенні рабини міг бути випускник рабинського училища (з 1873 р. – єврейського учительського інституту) або загальних вищих та середніх навчальних закладів. Права на рабинський пост давало проходження курсу навчання шести- і навіть чотирикласної прогімназії, шести класів реального училища та складання іспиту з предметів гімназичного курсу.

Ця посада була виборною, казенний рабин обирався уповноваженими від хоральної синагоги та всіх молитовних будинків (у Маріуполі початку XX ст. існувала хоральна синагога і три молитовні будинки [11, с. 45–48]) терміном на три роки, затверджувався губернським керівництвом (що підтверджувалося відповідною грамотою) та отримував жалування з казни (звідси походить, за однією з версій, назва цієї посади). Альтернативні назви, які можна знайти у документах: громадський (в оригіналі “общественный”), або повітовий рабин.

Вперше в Маріуполі ця посада зафіксована у 1870 р. Чи був якийсь духовний керманич до цього нам не відомо. Принаймні точно можна сказати, що на середину 1850-х рр. духовного керівництва в місті не було: Маркус Соломонович Гурович (?–1889), педагог та громадський діяч, вчений рабин при новоросійському та бессарабському генерал-губернаторах та активний прибічник єврейського просвітництва, здійснюючи у 1856 р. інспектуючу подорож єврейськими поселеннями півдня України, вказав, що у Маріуполі (та Таганрозі) “еврейское население обходилось совершенно без духовных пастырей” [10, с. 76].

А вже наприкінці 1850-х рр. згідно даних “Памятной книжки Екатеринославской губернии за 1860 г.” зафіксовано наявність двох представників “еврейского духовенства”, причому як чоловічої, так і жіночої (!) статі [17, с. 10]. Хто ці люди, невідомо. Хоча, можливо, має місце друкарська помилка. Очевидно, що ортодоксальний іудаїзм жіночого рабинату не передбачає.

А ось вже “Памятная книжка Екатеринославской губернии” за 1867 р. вказує на існування в Маріуполі одного представника єврейського духовенства [18, с. 183].

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Також складно сказати, хто мався на увазі, адже метричні книги того часу (зокрема і за той рік) факт наявності рабина не підтверджують.

За відсутності рабина керівну роль виконував єврейський суд – бейт-дін, факт існування якого в Маріуполі зафіксував Маркус Гурович [10, с. 104]. Бейт-дін був уповноважений вирішувати питання общинного та особистого життя у релігійній та громадській сферах (наприклад, питання майна). Орган цей не був постійно діючим, а формувався ситуативно, залежно від потреб.

Першим казенним рабином Маріуполя, ім'я якого нам відомо, а, мабуть, і взагалі першим в історії громади, був Ар'є-Лейб Дан, який займав цю посаду з грудня 1870 р. та щонайменше до кінця 1871 р. [2, арк. 41]. Як довго він обіймав цю посаду та якою була його подальша доля, невідомо. Наявні дані є обривчастими: метричні книги за 1872 та 1873 рр. відсутні. Саме з ним зазвичай пов'язується заснування в місті Талмуд-Тори – початкової школи для хлопчиків з незаможних родин та сиріт, а отже, і початок формування духовної освіти взагалі. Сам факт появи в місті рабина вперше за багато років (навіть десятиліть) став неабияким кроком вперед у плані формування повноцінного релігійного життя. Втім, він став не останнім казенним рабином в історії міста.

У 1874 р. рабина не було, керівництво здійснювало духовне правління в особі габбая синагоги Еліягу (Іллі-Вульфа) Купріца, скарбника Михайла Вульфовича та вченого єврея Іцки (Ісака) Копелевича. Староста (габбай), скарбник (неєсман) та вчений єврей (талмуд-хахам) – три посади, що складали духовне правління, як органу управління громадою згідно “Статуту духовних справ іноземних сповідань” [11, с. 55].

Новий рабин з'являється, але не надовго, вірогідно тільки у 1875 р. Принаймні відомо, що з початку та до жовтня 1876 р. казенним рабином була людина, прізвище якої ймовірно було Гін.

Потім знову маємо перерву, коли весь функціонал лежав на духовному правлінні: габбай Олександрі Хмельницькому, скарбнику Михайлі Вульфовичу та вченому – маріупольському 2-ї гільдії купцю Йосипу Авербаху (батьку видатного вченого-офтальмолога Михайла Авербаха, який був родом з Маріуполя, багаторічного директора московської Олексіївської очної лікарні, що згодом перетвориться на офтальмологічний інститут імені Гельмгольца).

На нетривалий час (у 1876–1877 рр.) з'являється посада помічника рабина, яку займав представник відомої в місті родини Ейнгорнів катеринославський міщанин Леопольд (Липа, Йегошуа-Липман) Ейнгорн. Його рідний брат Елеазар Ейнгорн – відомий в Маріуполі лікар, спадковий почесний громадянин. Ця посада передбачалася у випадку, якщо “...рабин не встигав виконувати свої обов'язки через велику чисельність громади, то кагал міг набирати на кожна тисячу душ по одному помічникові рабина з наданням йому жалування від товариства. Помічники рабинів затверджувалися губернським начальством та виконували свої посадові обов'язки під безпосереднім наглядом та керівництвом рабина” [7, с. 87].

І лише з липня 1877 р. з'являється казенний рабин Йосип Мойсейович (Осип Мовшевич) Грунін, якому судитиметься стати офіційним керманичем єврейської громади міста на наступні кілька десятиліть, що для часів імперії було доволі рідкісним

явищем, зазвичай казенні рабини на тривалий час не затримувалися. Він займав цю посаду близько сорока років: від липня 1877 р. до жовтня 1918 р. (з перервами). Ймовірно, родом він був з колонії Межиріч Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині с. Межиріч Пологівського р-ну Запорізької обл.).

Маріупольська хроніка зафіксувала і окремі випадки процесу виборів казенного рабина міста. Так, у газеті “Мариупольская жизнь” за 1912 р. читаємо: “12 апреля в 6 час. вечера в помещении городской управы состоятся выборы мариупольского общественного раввина. Лица, желающие баллотироваться на должность раввина, должны подать в городскую управу прошение с приложением документов, удостоверяющих права для занятия этой должности” [1, с. 1].

У виборах казенного рабина повинні були брати участь представники від хоральної синагоги та всіх трьох молитовних будинків (незалежно від їх конфесійної належності – один з молитовних будинків належав віруючим руху ХаБад Любавич). Про це свідчить, наприклад, замітка за 1914 р.: “К выборам раввина. На 5 февраля в помещении городской управы были назначены выборы уполномоченных от прихожан первой синагоги, а на 6 февраля выборы от первого молитвенного дома. 5 февраля на собрание явилось всего около 10 чел., а 6 февраля – 5–6 чел. Выборы не состоялись. От прихожан остальных молитвенных домов выборы назначены на 9, 10 и 11 февраля” [6, с. 1]. Вибори, як правило, не були безальтернативними. Перемагав той, хто набирив більше “виборчих шарів”.

Лише в окремі невеликі періоди функції казенного рабина виконував хтось з членів духовного правління. Вперше це зафіксовано у серпні 1886 р., коли “исправляющим должность раввина” був член духовного правління 1-го молитовного будинку Яків Поляк. Він же заміщав рабина у вересні та грудні 1888 р., а також у червні 1890 р. У серпні 1901 р. та грудні 1902 р. виконувачем обов’язків рабина був маріупольський 2-ї гільдії купець Борис Фалькевич. У лютому, вересні та грудні 1904 р. – вчений єврей маріупольський 2-ї гільдії купець Зельман Сеган. З середини січня до вересня 1909 р. – купець Берко (?) Гольдшмідт, у жовтні знову З. Сеган, у грудні – відомий у місті маріупольський 1-ї гільдії купець Ізраїль Горенштейн, власник двох заводів (один у Маріуполі, другий на станції Сартана) з виробництва марсельської черепиці та вогнетривкої цегли, а також певний час скарбник хоральної синагоги. З січня по вересень 1910 р. – Б. Гольдшмідт, у жовтні – З. Сеган.

З вересня 1912 р. до початку жовтня 1913 р. посаду казенного рабина Маріуполя займала людина, як то кажуть, зі сторони, а саме Зиновій Крупицький. Це був відомий на той час єврейський історик, доктор філософії, автор книги “Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение” (1912) [8], а також статей в “Єврейській енциклопедії. Звід знань про єврейство та його культуру в минулому і теперішньому” (зокрема, наприклад, статтю “Мистецтво та іудаїзм”) [9, кол. 227–229]. Сам він походив з хасидської родини. Принаймні, у посвяті написаної ним книги вказано “отцу, истинному хасиду”. Після Маріуполя з жовтня 1913 р. він займає посаду казенного рабина Вінниці. Вже в роки радянського режиму він у Вінниці працював у губернському статистичному бюро, а в 1930-ті рр. вчителем російської мови у Москві.

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

Те, що це одна й та ж людина, ми встановили шляхом співставлення даних з метричних книг мариупольської та вінницької синагог, а саме порівняння автографів-підписів казенного рабина в обох книгах.

Після нього Йосип Грунін знову повертається до виконання своїх обов'язків. Чим була викликана ця перерва, які відносини були між цими двома рабинами, та чому саме він більше року заміщав Й. Груніна, нам, на жаль, невідомо.

Й. Грунін займав цю посаду до червня 1918 р. Останні місяці його керівництва припали на початок революційних подій. Він застав прихід до влади у грудні 1917 р. більшовиків та початок німецько-австрійської окупації. Надалі він, ймовірно, не маючи сил та можливостей, у жовтні 1918 р. вимушений був просити міську управу про сорокаденну відпустку “для поправлення свого крайне расстроенного здоровья” [16, с. 3], хоча, судячи з усього, вже з червня обов'язки не виконував. Подальша його доля нам невідома.

Вже з червня 1918 р. функції казенного рабина виконували інші члени духовних правлінь, зокрема, вже згадувані нами. З червня 1918 р. по березень 1919 р. – І. Горенштейн (його керівництво співпало із пануванням білогвардійської добровольчої армії). У березні – квітні 1919 р. – купець І. Левін, у 1-й половині травня 1919 р. – член духовного правління купець Вульф Вердніков (їх керівництво співпало із черговим захопленням Маріуполя більшовиками). В період чергового панування денікінців обов'язки рабина виконував відомий в місті підприємець Абрам Гурович (купець, власник магазину “часов, золотых и серебряных вещей и музыкальных инструментов” та голова правління Товариства допомоги бідним євреям Маріуполя): кінець травня – липень 1919 р., а також мариупольський 1-ї гільдії купець Ізраїль Горелов, власник кондитерської та цукрової фабрик – у серпні 1919 р., потім знову І. Горенштейн – з серпня по грудень 1919 р. У січні 1920 р., коли більшовики захопили місто, обов'язки рабина виконували І. Горенштейн, І. Горелов, а з кінця січня і принаймні до кінця 1920 р. – А. Гурович. На цьому історія інституту казенного рабинату у Маріуполі остаточно завершилася.

Казенний рабин здійснював богослужіння, приводив до присяги гласних міської думи та євреїв, заграних до армії, проголошував проповіді у дні державних свят чи інших пам'ятних днів.

Одним з прямих обов'язків казенного рабина було ведення метричних книг. Метрики велися у двох примірниках: один зберігався у синагозі, інший – у міській управі. Кожна метрична книга містила записи по кількох позиціях: дані про народжених (ім'я народженого, дата народження за єврейським та громадянським календарями, місце народження, для хлопчиків – дату обрізання та прізвище моєля, прізвища та соціальний стан батьків); дані про шлюби (імена та прізвища, соціальний стан наречених, дата одруження, інформація про особу, що здійснювала ритуал, прізвища свідків, дані про зміст шлюбного договору – хупи); дані про розлучення (імена та прізвища, соціальний стан розлучених, дату розлучення, прізвище того, хто проводив ритуал, прізвища свідків, причину розлучення) та дані про смерті (інформація про померлого, дату смерті за обома календарями, причину, місце смерті та поховання).

Джерела зберегли й інші форми діяльності. Так, у 1911 р. у приміщенні синагоги казенний рабин провів траурну панахиду з нагоди 30-ї річниці з дня вбивства імператора Олександра II [13, с. 3]. У 1913 р. у приміщенні 1-го молитовного будинку (за документами “нової синагоги”) провів святкове богослужіння із відповідними вірнопідданськими проповідями з нагоди 300-річчя династії Романових [14, с. 3]. У 1914 р. ним було проведено молебень з приводу початку війни у присутності представників місцевої адміністрації і міського самоврядування [15, с. 1]. У червні 1918 р. у приміщенні першого молитовного будинку на вул. Георгіївській було казенний рабин провів поминальну службу в 14-ту річницю смерті вождя сіонізму Теодора Герцля. Це свідчить, що ідеї сіонізму були поширеними та популярними у єврейському середовищі міста.

Важлива роль у виконанні рабином своїх функцій відводилася т. зв. ритуалам життєвого циклу (народження, обрізання, шлюб, поховання). Ним здійснювалася реєстрація народження дітей. І хоча формально обов’язки щодо обрізання покладалися саме на казенного рабина, в реальності його здійснювали моєлі. Ритуали шлюбу (хупи) проводив переважно сам казенний рабин, або хтось за його дорученням (зокрема, духовний рабин чи помічник рабина, або той, хто в цей період виконував обов’язки рабина). Ритуал передбачав укладання шлюбного договору (ктуби) за присутності двох свідків, дані про що заносилися до метричної книги. Здійснення розлучень казенний рабин часто передавав духовному рабину.

Окрім казенного рабину як правило існував інститут і т. зв. духовного рабина. Інститут духовного рабинату був важливим елементом життя єврейської громади в ті часи. Майже у кожній єврейській громаді було два рабина: казенний (офіційний) та духовний (негласний, неофіційний), який, як правило, завідував безпосередньо духовною частиною єврейського життя, був знавцем єврейського закону (галахи), роз’яснював необхідність тих чи інших релігійних вимог, розбирав суперечки, судив тощо.

Таким рабином у Маріуполі з 1870 по 1914 рр. був Яків (Янкель-Копель) Епштейн (1838–1914). Сам він походив зі стану міщан м. Маріамполя, центру Маріампольського повіту Августовської (з 1866 р. Сувалської) губернії (на той час це була територія Царства Польського), тепер місто Маріамполе на південному заході Литовської Республіки [3, с. 5]. Можливо, через співзвучність назв обох міст він обрав Маріуполь як місце життя та служіння. З 1867 по 1869 рр. він був рабином Мелітополя, а після цього переїхав до Маріуполя. Вперше в метричних книгах він згадується у 1870 та 1876 рр., втім не як духовний рабин, цей статус напряду не вказувався. Саме духовним рабином він названий у 1884 р. [4, с. 53].

Свої обов’язки він виконував до своєї смерті у 1914 р. Похований на єврейському цвинтарі міста, могила, на жаль, не збереглася. Невідомо, чи належав він до левітського за походженням роду Епштейнів, корені якого ведуть до землі Гессен у Німеччині (від назви міста Епштайн), а білорусько-литовська гілка з’являється на межі XVII–XVIII ст., але з цього роду вийшло чимало рабинів, зокрема і представників хасидського руху.

Другим та останнім духовним рабином міста був Ісаак (Іцхок) Косовський (1878–1951). Народився він у 1878 р. у Варшаві. Вперше його ім’я як духовного рабина Маріуполя згадується у 1916 р. До цього, з 1904 по 1915 рр., він був рабином

II. РЕЛІГІЙНІ ПРОЦЕСИ В ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКУ

містечка Єв'є, Троцького повіту Ковенської губернії (тепер Вієвіс, місто у Литві, у складі Електренського самоврядування, адміністративний центр Вієвіського староства). Посаду духовного рабина Маріуполя І. Косовський займав вірогідно до 1922 р., адже з цього року значиться вже рабином польського міста Августов (1922–1925), а у 1925–1933 рр. скоріш за все був рабином м. Волковиськ (Білорусь), адже після нього там рабином став його син. Втім, є дані, що він був рабином м. Вілкавішкіс (Литва). Помер у 1951 р. у Йоханесбурзі.

Важко сказати, як складалися відносини між казенним та духовним рабинами саме в Маріуполі. Зазвичай саме духовний рабин ніс на собі безпосереднє духовне керівництво громадою, був знавцем галахи (єврейського закону) тощо. Як було в Маріуполі, невідомо.

Єдиний зафіксований факт спільної акції обох рабинів – підписи під відомим в єврейській історії документом – “Заявлении раввинов России” (1911 р.). Це був відкритий лист-протест за підписом 813 рабинів Російської імперії в зв'язку зі справою Менахема-Менделя Бейліса. В цьому документі спростовувалися звинувачення у “кривавому наклепі”. Від Катеринославської губернії під цим листом стоять підписи казенного та духовного рабинів Маріуполя (І. Груніна та Я. Епштейна) та Бахмуту (Арона Розенфельда та Йосипа Кречмера) [5, с. 13–14].

Із остаточним встановленням радянської влади в місті та регіоні загалом, традиційна для єврейської громади система життєдіяльності завершується, після чого починається зовсім інша сторінка її історії.

Таким чином, інститут рабинату в умовах життя єврейської спільноти Маріуполя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. був невід'ємною складовою повноцінного духовно-релігійного життя, діяльність якого, з одного боку, обумовлювалася внутрішніми настановами єврейської традиції, а з іншого – регулювалася зовнішніми імперськими правилами, що напряду вплинуло на специфіку його функціонування. Як і в інших громадах, інститут рабинату складався із двох частин: казенного та духовного рабинів.

В реаліях Маріуполя обидві складові почали формуватися майже в один і той же час – початку 70-х рр. ХІХ ст. Казенний рабин представляв офіційну владу, санкціоновану імперією. В Маріуполі в досліджуваний час було три казенних рабини (1870–1871 рр. – А.-Л. Дан, 1876 р. – невідомий рабин, ймовірно, на прізвище Гін, з 1877 до 1918 рр. (з перервами) – Й. Грунін). Неофіційну духовну владу представляв духовний рабин. В Маріуполі було два духовних рабини (1870–1914 рр. – Я. Епштейн, 1916–1922 рр. – І. Косовський).

1. Выборы раввина. *Мариупольская жизнь*: общественная, политическая и литературная газета. Мариуполь, 1912. 16 (29) марта. С. 1.

2. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). Ф 211. Оп. 1. Спр. 1 (Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о браке и смерти. 13 февраля 1866 – 28 декабря 1870 на 91 листе).

3. ДАДО. Ф 211. Оп. 1. Спр. 2 (Синагога города Мариуполя, Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии. Метрическая книга записей о рождении, браке и смерти. 25 декабря 1875 – 15 декабря 1876 г. на 62 листах).

4. ДАДО. Ф 211. Оп. 1. Спр. 4 (Синагога г. Мариуполь. Метрическая книга записей о рождении, браке, смерти и прекращении брака. 1 января 1884 – 30 декабря 1884 на 65 листах).
5. Заявление раввинов России: (По поводу обвинения евреев в употреблении христиан. крови). Санкт-Петербург: тип. Лурье и К°, 1911. 36 с.
6. К выборам раввина. *Мариупольская жизнь*: общественная, политическая и литературная газета. Мариуполь, 1914. 7 (20) февр. С. 1.
7. Кригіна О. В. Ведення метричних книг іудейського населення: вимоги та особливості. *Історичні мідраші Північного Причорномор'я* / голов. ред. М. М. Шитюк. 2018. Вип. VII. Т. II. Миколаїв: Типографія Шамрай. С. 85–92.
8. Крупицкий З. Н. Хасидизм, его происхождение, философская сущность и культурно-историческое значение. Киев: [б. и.], 1912. 59 с.
9. Крупицкий З. Искусство и иудаизм. *Еврейская энциклопедия: Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем*: в 16 т. / под ред. А. Гаркави, Л. Каценельсона. Санкт-Петербург, 1908–1913. Т. 8. Кол. 227–229.
10. Лернер О. М. Евреи в Новороссийском крае: Ист. очерки: По данным из архива б. новорос. ген.-губ. Одесса: тип. Г.М. Левинсона, 1901. 249 с.
11. Луковенко І. Г. Релігійне життя євреїв Маріуполя ХІХ – початку ХХ ст. (організаційно-управлінський аспект). *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*: зб. наук. пр. 2021. № 31–32. С. 52–61.
12. Луковенко І. Г. Іудейська громада Маріуполя ХІХ – початку ХХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*: зб. наук. пр. 2022. № 33–34. С. 44–57.
13. Мариупольская жизнь. 1911. № 1334. 22 февр. С. 3.
14. Мариупольская жизнь. 1913. 21 февр. С. 3.
15. Мариупольская жизнь. 1914. 25 июля. С. 1.
16. Мариупольский вестник. 1918. № 43. 19 окт. С. 3.
17. Памятная книжка для Екатеринославской губернии за 1860. Екатеринослав: Тип. губ. правл., 1860. 258 с.
18. Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867. Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1867. Ч. II. 310 с.
19. Яруцкий Л. Д. Евреи Приазовья. Мариуполь, 1996. 322 с.